

Марина Дубик
(Київ)

УКРАЇНСЬКІ ЖЕРТВИ НАЦИСТСЬКИХ МЕДИЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ — ПРОБЛЕМИ ПОШУКУ ДЖЕРЕЛ ТА РЕКОНСТРУКЦІЇ ПОДІЙ

У статті проаналізовано документи УНФ «Взаєморозуміння та примирення» стосовно процесу виплат за категорією «інша персональна шкода», які дозволяють окреслити перспективи дослідження теми нацистських медичних експериментів в окупованій Україні.

Ключові слова: *медичні експерименти, концентраційні табори, жертви нацистських переслідувань.*

Найбільш недослідженою категорією українських жертв нацистських переслідувань залишається група жертв нацистських медичних експериментів. Досить багато відомо про проведення злочинних медичних експериментів в концентраційних таборах Третього райху, але майже зовсім нічого немає про здійснення подібних злочинів на окупованій території України.

Здійснення Німецьким фондом «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» виплат за категорією «інша персональна шкода», за якою передбачалася виплата компенсації за навмисне нанесення шкоди здоров'ю жертвам експериментів, поставило питання наукового дослідження цієї теми, та стало поштовхом для накопичення у документах УНФ «Взаєморозуміння і примирення» (партнерської організації Німецького фонду) свідчень жертв подібних експериментів про такі дії¹.

Виплати за даною категорією були здійснені в 2003–2004 роках. Про свої претензії на компенсацію заявили 1364 громадянина, з них виплату було схвалено для 1070 осіб. Серед них — 235 в'язнів концентраційних таборів і 780 в'язнів гетто². Слід враховувати, що жертви медичних експериментів складають серед них більшу частину претендентів, але за законом виплати також могли отримати діти, які перебували в таборах для дітей оstarбайтерів, а також матері, які втратили малолітніх дітей через їх незадовільне утримання в притулках.

За законом медичним експериментом слід вважати таке втручання в організм, яке проводилося з дослідницькою метою. Таким чином, претензії частини претендентів було відхилено через те, що в їхньому випадку дослідницьких цілей не ставилося. Зазвичай хірургічне або інше

втручання в організм проводилося з утилітарною метою, найбільш поширеними випадками було примусове донорство, також відомі випадки примусової стерилізації жінок для використання їх в борделях.

Оскільки в назві категорії не вказано прямо про медичні експерименти, а йдеться про збиток здоров'ю, то частина заявників сприйняла цю виплату як компенсацію заподіяної шкоди, в тому числі в результаті виробничих травм, тому частина заяв стосується саме таких випадків.

В цілому можна розділити жертв медичних експериментів з України на чотири нерівні групи.

До першої групи належать громадяни, які піддавалися експериментам в концентраційних таборах Третього райху. У більшості випадків про подібні експерименти вже добре відомо, заявники обґрунтовували свої претензії на виплати з допомогою довідок з архівів концтаборів або з Міжнародної служби пошуку в Арользені.

Документи фонду з даної групи підтверджують відому інформацію про проведені в них експерименти, 235 жертв медичних експериментів в концентраційних таборах розподіляються таким чином: Аушвіц (46 випадків: стерилізація, зараження інфекційними хворобами, розріз здорових органів і експерименти зі загоєння, забір крові у великих кількостях, переливання крові, експерименти з холодом); Дахау (26 випадків: експерименти з газом, пункція спинного мозку, експерименти з холодом і теплом, зараження малярією); Равенсбрюк (34 випадки: стерилізація, внутрішньовенні і внутрішньоматочні ін'єкції, експерименти з менструальним циклом, прищеплення гнійничкових бактерій, вирізання вен і зашивання із сторонніми предметами, експерименти з холодом); Бухенвальд (42 випадки: зараження тифом, туберкульозом, гепатитом, випробування різних медикаментів для загоєння ран, переливання крові); Заксенхаузен (18 випадків: експерименти з газом, зараження гепатитом, стерилізація, ін'єкції, що впливають на роботу серця); Нойенгамме (19 випадків: зараження туберкульозом, стоматологічні операції, введення психотропних речовин, експерименти з харчуванням); Маутхаузен (18 випадків: ін'єкції психотропних речовин, зараження тифом, експерименти з харчуванням і холодом). Крім того, кілька випадків стосуються експериментів на очах у концтаборі Гросс-Розен — досліджувалися нові вакцини трахоми, видалалося в якості експерименту одне око.

У цілому більшість жертв медичних експериментів в концентраційних таборах стали інвалідами, зі специфічними наслідками для здоров'я — бездітністю, захворюваннями легенів і органів травної системи, сліпотою, глухотою, серцевою недостатністю і т.д., залежно від здійснених маніпуляцій.

До другої нечисленної групи зараховано жертв експериментів в Третьому Райху в інших місцях, тому такі випадки заслуговують більшої

уваги. Хоча в документах фонду зафіксовано тільки кілька випадків, можна припустити, що подібні експерименти проводилися також в інших місцях.

Одна із заявниць стверджувала, що на фабриці «Електрон» в Берліні неодноразово проводилися експерименти з менструальним циклом, після яких піднімалася температура, була кровотеча. Цикл відновився згодом тільки після декількох років лікування, але жертва так і залишилася бездітною й інвалідом³.

Інший заявник дитиною утримувався в таборі в Дрездені окремо від матері, яка працювала на хімічному підприємстві. Над дітьми проводилися експерименти зі введення хімічних речовин, у них здійснювали регулярний забір крові⁴.

Ще один претендент на виплату стверджував, що є жертвою експериментів в клініці в Гумбинен у Східній Пруссії: він був спеціально заражений туберкульозною вовчанкою (*lupus vulgaris*), у клініці за ним постійно велось спостереження, але лікування не проводилося, у нього згнили ніс і горло, постраждав зір⁵.

У Кельні в таборі Мессе в 1943 р. у жертви проводився постійний забір спинномозкової рідини, через що вона стала інвалідом⁶.

У Лінці заявнику після бомбардування було проведено експериментальну операцію по введенню металевого стержня в кістково-мозковий канал стегна (стержня Шонгера), хоча травма ноги не була зафіксована у документах лікарні⁷.

Два претенденти свідчили про проведення експериментів у лазареті в Плауені: забір крові та ін'єкції, побої, пошкодження підшлункової залози, атрофований зоровий нерв⁸.

До третьої групи відносяться медичні експерименти, які проводилися в гетто, переважно в Трансністрії, за винятком пари інших випадків. Ця група жертв є найбільш численною і найменш забезпеченою підтверджуючими документами. Підставою для виплати було, як правило, ствердження самого заявника про ін'єкції або інші маніпуляції, за наявності підтвердження перебування в гетто. Якщо заявник при заповненні анкети одразу не вказував, які саме експерименти проводилися, то він отримував відмову експертної комісії, і в такому випадку він повинен був написати спогади і докласти їх до заяви про перегляд рішення. Саме такі документи становлять найбільший інтерес для дослідника, оскільки можуть містити деталі, що характеризують конкретне місце проведення експериментів, персонал, симптоми, що спостерігалися після проведення експериментів, їхні наслідки для здоров'я заявника.

Найбільш поширеними випадками медичних експериментів в гетто були: зараження тифом, з подальшим спостереженням за жертвами, забір

крові для досліджень, домішування медикаментів в їжу з наступною блювотою. По окремих гетто є особливості: в Балті, окрім тифу, заражали холерою; в Могилеві-Подільському зафіксовано експерименти з малими дозами отрути в їжі, зараження дизентерією.

За кількістю заявників про медичні експерименти лідирує Могилів-Подільський (107 випадків), Балта (106), Бершадь (77), Печора (59). Сукупність різних деталей дозволяє узагальнити дані щодо цих гетто.

Більшість заявників — жертв медичних експериментів — були під час війни дуже малими за віком, тому переказували про такі випадки зі слів родичів, не могли описати їх детально, вказати період їх здійснення, місце, симптоми наслідків, але більш старші за віком іноді вказували подробиці, які є дуже важливими.

Наприклад, є кілька досить докладних свідчень про медичні експерименти в Бершадському гетто. По-перше, аналіз матеріалів вказує на те, що проведення маніпуляцій здійснювалося не упродовж усього часу перебування в гетто, а лише досить короткими періодами, причому неодноразово. Так, Полина Р., яка утримувалася в Бершадському гетто та якій тоді було вже 16–17 років, згадувала: «Вспоминаю, как нас до работы, в обеденное время и в конце работы под контролем наблюдателей заставляли принимать таблетки, а вечером ставили укол, так продолжалось около 20 дней, в заключение у нас брали 2 раза кровь из вены. Потом нас больше не трогали долго т.к. медики немцы уехали в другое гетто в сторону Западной Украины. В результате вышеизложенного я сильно похудела, просто стала неузнаваемой, а несколько девочек даже поумирали. Вскоре я перенесла сыпной тиф, а моя младшая сестра брюшной. В гетто все говорили, что мы оказались жертвами медицинского эксперимента и чудом остались в живых»⁹. Геня О., яка тоді була молодшою, 13 років, називає конкретну дату проведення експериментів: «Примерно июнь-июль 1942 года к нам в сарай пришли люди и дали мне и нашей семье какие-то таблетки, и два дня через день делали уколы. Уколы были очень болезненные и вызывали тошноту и рвоту. Как потом выяснилось многие от них умирали. Это были эксперименты»¹⁰.

Інша заявниця написала про це так: «...В середине 1942 меня с мамой забрали з коровника в медпункт, где были нам поставлены уколы в спину, в руки. Через месяц мама умерла. Осенью 1943 нам давали порошки белого цвета, после чего было сильное головокружение, сильные боли во всем теле, в ногах, после этого я полгода не ходила, только лежала»¹¹.

Бруха Ф. була досить маленькою, але деякі спогади у неї залишилися: «Помню и вспоминаю, как возле больших для меня в то военное время людей дядей в белых халатах ходили другие дяди с повязками (позднее с возрастом мне стало ясно что то были полицейские). Помню как говорили

мне, что я больная, ты больная глотай, после чего появлялись большие головные боли, приходилось тяжело рвать. После чего неоднократно эти дяди в белых халатах делали мне какие-то уколы в руку, в плечо, после чего у меня бросало все в жар, было очень плохо, появлялась высокая температура до 40. Смутно помню что на теле после этих уколов появлялись красные пятна. После этих уколов я болела и тяжело перенесла болезнь на корь, на скарлатину.

Со мной были еще малолетние узники, на которых проводили такие эксперименты, многие из которых не могли перенести какую-то болезнь, были даже смертельные случаи, либо некоторые из них оставались пораженными определенной болезнью.

Кроме того позднее я почувствовала где то лет в шесть, семь примерно что стала плохо видеть, стало ухудшаться зрение и постоянно болеть голова. Также одна нога у меня с тех тяжелых военных времен стала толстой и дубовой. Позднее моя мать со своих слов и воспоминаний мне рассказывала, что в 42–43 году когда мне было примерно 5–6 лет поистине надо мною применяли эксперименты, но под маркой оздоровления вели наблюдения военные врачи, они делали мне какие-то прививки, уколы после чего я резко заболела на корь, на скарлатину. По ее рассказам это были румыны, немцы, и полицейские, со слов моей матери, она помнит, как у меня пошло резкое падение зрения, как все я после всех этих уколов тяжело перенесла и выжила»¹².

Кілька заявників також вказували, що після здійснення експериментів у них різко погіршився зір на все життя.

Нетиповий приклад описує у своїх спогадах Софія Я.: «В 1942 году [...] нас, молодых девочек-евреек, привезли в гетто Бершадь Винницкой области из Уманского гетто, поместили в изолятор и там меня окалечили — меня стерилизовали путем рентгена и удаления яичников. После этого нас немцы возили по военным частям и мы обслуживали немецких солдат. [...] Находясь в лагере Бершадь, мы, двадцать молодых, красивых девушек, были размещены в лагерном изоляторе и там фашистские изверги меня изуродовали и всех остальных девушек-евреек. То, что немецкие врачи-изверги с нами вытворяли — об этом даже писать невозможно, они нас всех окалечили, я осталась единственная из той группы девчат. Все давным-давно, не выдержав этих варварских экспериментов фашистской медицины, поумирали. Мне единственной удалось выжить и помог мне в этом немецкий офицер. Он говорил, что я похожа на его жену. Но вся жизнь моя стала покалеченной, я детей уже иметь не могла, стала слепой. Немецкие врачи говорили нам, что мы работаем на рейх и что благодаря нам немецкие женщины будут рожать здоровых детей. Прошло много лет. Когда я вспоминаю пережитое в Бершадь — у

меня вываливаются мозги. Многие девочки искали возможность покончить с собой, но все мы были абсолютно раздетые, а выдерживать те муки, которые проводили врачи с нами, просто было не под силу»¹³. Тим не менш ця заявниця не змогла отримати компенсаційну виплату, тому що примусова стерилізація не була визнана медичним експериментом, а підтвердити саме дослідницький характер інших маніпуляцій вона не могла.

Проведення експериментів зафіксоване також в гетто у Жмеринці, Шаргороді, Тульчині та інших містечках Трансністрії.

До останньої групи зараховано тих жертв, які постраждали в інших місцях на окупованій території. Такі випадки найменш відомі, тому спогади жертв особливо цінні.

Компенсаційну виплату отримали вихованці дитячого будинку «Сокольники» в Харкові (21 отримувач), в якому у дітей регулярно здійснювали забір крові у великих кількостях і спинномозкової рідини.

Найбільш вразив опис медичних експериментів, які проводилися у Львові в Інституті Вайгля в період окупації. Відомо, що Рудольф Вайгль¹⁴ винайшов вакцину проти висипного тифу та використовував для її виробництва вошей, яких годував кров'ю добровольців з числа людей, які перебували під загрозою знищення — євреїв, інтелігенції, що давало їм захист та додаткове харчування. Вважається, що таким чином лікар Вайгль врятував багато життів під час окупації. Крім того, отриману вакцину нелегально передавали до Львівського й Варшавського гетто. Один з претендентів на виплату фонду утримувався, за його словами, в Янівському таборі у Львові у віці 13 років, з грудня 1942 до березня 1943 р. Він докладно описав у своїх спогадах місцезнаходження лабораторії на вулиці Зеленій у приміщенні інституту мікробіології, процедуру годування вошей, інші експерименти, які проводилися в лабораторії: дітей приводили в лабораторію групами по 18 чоловік, спочатку брали кров з пальця та вени, потім прикріплювали коробочки з вошами, здоровими і інфікованими, через різні періоди часу. Крім зараження вошами, в секретній лабораторії інституту, за його словами, проводилися й інші експерименти: брали кістковий мозок з груднини, фрагменти шкіри, здійснювали забір крові у великих кількостях¹⁵. Автор спогадів стверджує, що раз на тиждень до Львова приїжджав Горст Шуман з Освенцима, який проводив експерименти зі стерилізації. Професор Карл Клауберг досліджував нові препарати і дію отруйних речовин на організм дорослих і дітей, з грудня 1942 чи початку 1943 до березня 1943 р.

На жаль, у заявника не було підтверджуючих документів про утримання у цьому таборі, тому він отримав відмову експертної комісії, але його спогади становлять інтерес і доповнюють відомі дані про Інститут Вайгля.

У цілому можна стверджувати, що документи УНФ, за повної відсутності відомостей про медичні експерименти на окупованій території, є за сукупністю свідчень досить цінним джерелом.

Щодо перспектив пошуку документальних свідчень для підтвердження проведення на окупованій території України медичних експериментів, то є надія, що окремі дані можуть бути знайдені у документах установ дистрикту «Галичина» (Державний архів Львівської області) та «губернаторства Трансністрія» (Державний архів Одеської області), а також в архівах Польщі, Румунії та Німеччини.

¹ Документи претендентів на компенсаційні виплати за категорією «інша шкода» знаходяться тепер на зберіганні у ЦДАВО України, фонд 5250, опис 3 під літерою «І») з обмеженим доступом.

² За даними УНФ «Взаєморозуміння і примирення» 2013 р.

³ ЦДАВО України. — Ф. 5250, оп. 3, спр. І-214.

⁴ Там само. — Спр. І-329.

⁵ Там само. — Спр. І-308.

⁶ Там само. — Спр. І-211.

⁷ Там само. — Спр. І-224.

⁸ Там само. — Спр. І-212, І-315.

⁹ Там само. — Спр. І-775, арк. 11.

¹⁰ Там само. — Спр. І-774, арк. 10.

¹¹ Там само. — Спр. І-504, арк. 3 зв.

¹² Там само. — Спр. І-1035, арк. 11–12.

¹³ Там само. — Спр. І-870, арк. 5, 7.

¹⁴ Детальніше про Вайглі на сайті. Режим доступу: <http://www.lwow.home.pl/rudolf-weigl-uk.html>

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 5250, оп. 3, спр. І-217, арк. 39–40.

В статтє проанализированы документы УНФ «Взаимопонимание и примирение» относительно процесса выплат по категории «другой персональный ущерб», которые позволяют очертить перспективы исследования темы нацистских медицинских экспериментов в оккупированной Украине.

Ключевые слова: *медицинские эксперименты, концентрационные лагеря, жертвы нацистских преследований.*

The article analyzes the documents of the UNF «Understanding and Reconciliation» on the process of payments under the category «other personal injury» that allow to find prospects of research on the problem of Nazi medical experiments in occupied Ukraine.

Keywords: *medical experiments, concentration camps, the victims of Nazi persecution.*